

فصلنامه علمی- پژوهشی تحقیقات بنیادین علوم انسانی در چهارچوب رسالت‌های مجمع عالی علوم انسانی اسلامی منتشر می‌شود.

سال ۱۰ / شماره ۳ / شماره پیاپی ۳۶ / پاییز ۱۴۰۳

صاحب امتیاز و مدیر مسئول: عطاءالله رفیعی آتانی

سرمدیر: احمد حسین شریفی

جاننشین سرمدیر: سید محمد تقی موحد ابطحی

مدیر اجرایی و بازبین نهایی: سید مهدی موسوی

ویراستار: حمیدرضا عرفانی‌فر

صفحه‌آرا و طراح جلد: اعظم یزدلی

اعضای هیئت تحریریه به ترتیب حروف الفبا: سعید بهشتی (استاد گروه فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران)، سید محمدرضا تقوی (استاد گروه روانشناسی بالینی دانشگاه شیراز، شیراز، ایران)، عطاءالله رفیعی آتانی (استادیار گروه اقتصاد دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران، ایران)، احمد حسین شریفی (استاد گروه فلسفه مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی^(ع)، قم، ایران)، نجف لکزایی (استاد گروه علوم سیاسی دانشگاه باقرالعلوم (ع)، قم، ایران)، سید حسین میر معزی (دانشیار گروه اقتصاد اسلامی پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، قم، ایران)، حسن آقا نظری (استاد گروه اقتصاد اسلامی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران).

اعضای مشورتی هیئت تحریریه: حسین بستان (دانشیار گروه جامعه‌شناسی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران)، سید احسان رفیعی علوی (دانشیار گروه فقه مضاف دانشگاه باقرالعلوم^(ع)، قم، ایران)، محمد کاویانی آرانی (دانشیار گروه روان‌شناسی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران)، محمد جواد نوروزی (استاد گروه علوم سیاسی مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی^(ع)، جاوید اقبال (استاد دانشگاه اسلامی علیگر، هند)، طلال عترت‌یسی (استاد دانشگاه بیروت، لبنان).

نشانی دفتر فصلنامه:

تهران: بلوار ارتش (شرق به غرب)، بعد از متروی شهید محلاتی، نرسیده به "شمیران سنتر"، پلاک ۷۹، مجتمع کاسپین، طبقه اول، واحد ۲، "مؤسسه گفت‌مان پیشرفت"

کد پستی: ۱۹۵۵۷۵۳۷۴۷

تلفن: ۰۲۱-۲۲۴۷۷۳۸۸

قیمت: ۲۰۰/۰۰۰ تومان

نشانی اینترنتی: frh.sccsr.ac.ir پست الکترونیک: frh@sccsr.ac.ir

ISSN: 2476-745X

E-ISSN: 2783-1418

فصلنامه تحقیقات بنیادین علوم انسانی به استناد ماده واحده مصوب مورخ ۱۳۸۷/۰۳/۲۱ شورای عالی انقلاب فرهنگی و براساس مصوبه ۵۸۵ مورخ ۱۳۸۷/۰۶/۲۴ شورای عالی حوزه‌های علمیه، در جلسه مورخ ۱۳۹۹/۰۳/۲۰ شورای اعطای مجوزها و امتیازهای علمی حوزه از شماره ۱۵ به بعد حائز رتبه علمی- پژوهشی شد. رتبه علمی- پژوهشی این فصلنامه با درجه «ب» در تاریخ ۱۳/۰۵/۱۴۰۳ تمدید شده است.

- مقالات و مطالب منتشر شده در فصلنامه تحقیقات بنیادین علوم انسانی، لزوماً بیان دیدگاه‌های فصلنامه نیست.

- فصلنامه تحقیقات بنیادین علوم انسانی در تلخیص و ویرایش مقالات آزاد است.

- نقل مطالب و تصاویر با ذکر مأخذ بلامانع است.

مجمع عالی
علوم انسانی اسلامی

فهرست مطالب

۱۱

علوم انسانی بر پایه نظام اجتماعی
هادی موسوی

۵۱

ظرفیت‌های اقدام‌پژوهی مشارکت‌جویانه برای راهبری پژوهش مبتنی بر هستی‌های ارادی
مجتبی جوادی، سیدمجتبی امامی

۹۳

ظرفیت‌ها و محدودیت‌های روش‌شناختی انسان اقتصادی متعارف و افق‌های آینده
عطاءالله رفیعی آتانی

۱۳۵

بازاندیشی مبانی مدیریت راهبردی دانش، براساس نظریه علم‌شناسی توحیدی
گامی به‌سوی تمدن‌سازی نوین اسلامی
علیرضا پیروزمند، اسماعیل شاطری احمدآبادی

۱۶۹

بررسی انتقادی شاخص «زنان، کسب‌وکار و قانون» بانک جهانی پیرامون نقش‌آفرینی زنان در
عرصه اقتصاد؛ رهیافتی بر الگوی تمدنی سوم زن
سیدامیرحسین حسینی فیروزکلانی، سیدمحمدحسین حسینی کریمی، کوثر مهدوی سیرت

۲۰۹

تجربه‌ای از به‌کارگیری جهت‌گیری الهی، در آموزش دروس پایه مقدمات طراحی معماری
صدیقه معین مهر

An Exploration of Incorporating Divine Orientation in Teaching Architectural Basic Design

Sedigheh Moein Mehr^{*}

Department of Architecture, ST.C. Islamic Azad University, Tehran, Iran
Moeinmehr@iau.ac.ir

Abstract

Considering the necessity of reviving Islamic identity in architectural education, this research examines the author's educational experience in basic courses on "Architectural Basic Design", in which divine orientation has been used as an educational and conceptual approach in the design process. The main goal of the research is to explain how divine themes influence design exercises and promote students' spiritual thinking. The main issue is how, by applying divine principles, design education can be elevated beyond the level of technical skill and transformed into a context for cultivating cultural and faith identity. The research method is qualitative and based on practical and applied research; meaning that the author has provided the students with a meaningful experience by designing conceptual and analytical exercises, and their works have been analyzed qualitatively. Data were collected through observation, recording of artifacts, and analysis of symbolic content. The findings show that using divine concepts in the design of murals has increased the sense of meaning-seeking, attention to sacred beauty, and improved conceptual analysis skills among students. Also, focusing on Islamic values in the design process has strengthened an identity-oriented attitude and cultural responsibility in students. The results of this study emphasize that divine orientation can be an effective approach in teaching architectural design, leading to the integration of art, meaning, and faith, and providing a suitable model for designing basic course exercises in architectural education. Finally, it is suggested that an educational framework be designed in which divine concepts, Quranic verses, Divine Names, and sacred geometry are systematically included in the content of architecture courses in order to train architects committed to monotheistic values.

Keywords: Architectural education, divine direction, Asma' al-Husna, Islamic geometry, Islamic education, Architectural Basic Design Exercises.

تجربه‌ای از به‌کارگیری جهت‌گیری الهی، در آموزش دروس پایه مقدمات طراحی معماری

صدیقه معین مهر

گروه معماری، واحد تهران جنوب، دانشگاه آزاد اسلامی تهران

Moeinmehr@iau.ac.ir

چکیده

باتوجه به ضرورت احیای هویت اسلامی در آموزش معماری، این پژوهش به بررسی تجربه آموزشی نگارنده در دروس پایه «مقدمات طراحی معماری» می‌پردازد که در آن، جهت‌گیری الهی به‌عنوان رویکردی تربیتی و مفهومی در فرآیند طراحی مورد استفاده قرار گرفته است. هدف اصلی پژوهش، تبیین چگونگی تأثیر مضامین الهی در تمرین‌های طراحی و ارتقای تفکر معنوی دانشجویان است. مسئله اصلی این است که چگونه می‌توان با بهره‌گیری از مبانی الهی، آموزش طراحی را از سطح مهارت فنی فراتر برد و به بستری برای پرورش هویت فرهنگی و ایمان‌محور تبدیل کرد. روش تحقیق کیفی و مبتنی بر پژوهش در عمل و کاربردی است؛ بدین معنا که نگارنده با طراحی تمرین‌هایی مفهومی و تحلیلی، زمینه تجربه معنادار دانشجویان را فراهم کرده و آثار آنان به‌صورت کیفی تحلیل شده است. داده‌ها از طریق مشاهده، ثبت آثار و تحلیل محتوای نمادین جمع‌آوری گردیده‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد که استفاده از مفاهیم الهی در طراحی دیوارنگاره‌ها، موجب افزایش حس معناجویی، توجه به زیبایی‌فدسی، و ارتقای توان تحلیل مفهومی در میان دانشجویان شده است. همچنین، تمرکز بر ارزش‌های اسلامی در فرآیند طراحی، نگرش هویت‌مدار و مسئولیت‌پذیری فرهنگی را در دانشجویان تقویت کرده است. نتایج این پژوهش تأکید دارد که جهت‌گیری الهی می‌تواند به‌عنوان رویکردی اثربخش در آموزش طراحی معماری، به تلفیق هنر، معنا و ایمان بینجامد و الگوی مناسبی برای طراحی تمرین‌های دروس پایه در آموزش معماری فراهم آورد. درنهایت، پیشنهاد می‌شود چهارچوبی آموزشی طراحی گردد که در آن مفاهیم الهی، آیات قرآن، اسماء‌الحسنی و هندسه قدسی به صورت نظام‌مند در محتوای دروس معماری

گنجانده شود تا تربیت معمارانی متعهد به ارزش‌های توحیدی تحقق یابد.
 واژگان کلیدی: آموزش معماری، جهت‌گیری الهی، اسماء الحُسنى، هندسه اسلامی،
 تعلیم و تربیت اسلامی، تمرین‌های مقدمات طراحی معماری.

۱. مقدمه

در دنیای معاصر، آموزش معماری تنها به انتقال مهارت‌های طراحی و ساخت محدود نمی‌شود، بلکه رسالت مهم‌تری همچون پرورش نگرش فرهنگی، اخلاقی و معنوی طراحان را برعهده دارد. معماری، به‌عنوان هنری که در تعامل مستقیم با زندگی انسان است، همواره حامل معنا و پیام بوده و در تمدن اسلامی نیز واجد هویتی الهی و قدسی است. آموزش معماری در دوران معاصر با چالش‌هایی چون فقدان معنا، گسست از ارزش‌های الهی و تمرکز صرف بر تکنیک و فرم روبه‌روست (Hillenbrand 1994؛ صالحی و محمدی ۱۴۰۰). درحالی‌که معماری اسلامی همواره بازتابی از توحید، نظم الهی و زیبایی مبتنی بر معنا بوده است، آموزش‌های جدید عمدتاً از ریشه‌های معنوی فاصله گرفته‌اند. در پاسخ به این چالش، بازنگری در محتوای دروس و شیوه‌های آموزشی ضروری به‌نظر می‌رسد. یکی از راهکارهای مؤثر، بهره‌گیری از «جهت‌گیری الهی» به‌عنوان یک رویکرد مفهومی در آموزش طراحی است؛ رویکردی که هدف آن، ایجاد پیوند میان ایمان، معنا و کالبد معماری است. پژوهش حاضر بر آن است تا با بررسی تجربه آموزشی نگارنده در درس «مقدمات طراحی معماری»، نقش جهت‌گیری الهی در شکل‌دهی به اندیشه و خلاقیت دانشجویان را تبیین کند. یکی از راهکارهای بازگرداندن روح الهی به آموزش معماری، بهره‌گیری از اسماء الحُسنى به‌عنوان مفاهیم تربیتی و نقوش هندسه اسلامی به‌عنوان زبان بصری توحید است (Chittick 1989؛ رستمی و شفیع‌ی ۱۳۹۹). این پژوهش با هدف ارائه الگویی نظری برای تدریس دروس معماری با جهت‌گیری الهی انجام می‌شود تا بتواند پیوندی میان دانش فنی و

تربیت معنوی برقرار کند (Nasr 1987) بازخوانی منابع دینی، فلسفی و هنری در کنار تحلیل آموزه‌های تعلیم و تربیت اسلامی، مبنای طراحی آموزشی قرار گرفته است (کریمی ۱۴۰۱؛ Ardalan & Bakhtiar 1973).

یکی از راهکارهای بازگرداندن این هویت، ادغام رویکردهای فرهنگی و دینی در فرآیند آموزش معماری است. بهره‌گیری از دیوارنگاره‌های اسلامی به‌عنوان ابزار آموزشی، می‌تواند بستری فراهم آورد تا دانشجویان، مفاهیم الهی را در قالب طراحی‌های هنری و فضایی درک و تجربه کنند (Baydoun 2024). دیوارنگاره‌ها در سنت معماری اسلامی، نه صرفاً تزئین، بلکه حامل پیام‌های معنوی و آموزه‌های معرفتی‌اند که ارتباطی میان جسم و روح، و زمین و آسمان برقرار می‌کنند (Nasser 2022). از این رو، آموزش این مفاهیم در قالب تمرین‌های عملی می‌تواند به تقویت نگاه قدسی در طراحی فضاها منجر شود. این مقاله در پی آن است که ضمن مرور مبانی نظری معماری اسلامی و هنر دیوارنگاره، نقش آن را در آموزش معماری با جهت‌گیری الهی تبیین کند و نمونه‌هایی از تمرین‌های دانشجویان را به‌عنوان مصداقی از این تلفیق معرفی نماید.

مدل (۱): مدل مفهومی پژوهش: جهت‌گیری الهی در آموزش طراحی معماری

۲. روش تحقیق

روش تحقیق کیفی و مبتنی بر پژوهش در عمل و کاربردی است؛ بدین معنا که نگارنده با طراحی تمرین‌هایی در قالب دیوارنگاره، زمینه تجربه معنادار دانشجویان را فراهم کرده و آثار آنان به صورت کیفی تحلیل شده است. داده‌ها از طریق مشاهده، ثبت آثار و تحلیل محتوای نمادین جمع‌آوری گردیده‌اند. ابزار گردآوری داده‌ها شامل مشاهده مستقیم، فرآیند طراحی و گفت‌وگو با دانشجویان، تحلیل محتوای آثار دانشجویان و یادداشت‌های آموزشی مُدرس در طول ترم است. تحلیل داده‌ها به روش کیفی صورت گرفته و در آن مفاهیم الهی، نحوه بیان بصری و تأثیر بر نگرش دانشجویان بررسی شده است.

۳. پیشینه تحقیق

در نگرش اسلامی، جهان و انسان دارای غایتی الهی‌اند و هنر و معماری نیز ابزاری برای تجلی این غایت به شمار می‌روند. جهت‌گیری الهی در معماری، بدین معناست که هر تصمیم طراحی، از انتخاب فرم و رنگ گرفته تا سازماندهی فضا، باید در مسیر یادآوری خداوند، تذکر، و ایجاد آرامش درونی حرکت کند (مطهری ۱۳۸۶). این مفهوم بر سه رکن استوار است: توحیدمحوری، انسان الهی، و معنابخشی به فضا (نقی‌زاده ۱۳۹۷). از نظر بورکهارت (۱۹۷۶) و نصر (۱۹۸۷)، هنر اسلامی زبان تجلی حقیقت است؛ یعنی فرم‌ها، نقوش و رنگ‌ها حامل معانی رمزی‌اند که ذهن را از ظاهر به باطن هدایت می‌کنند. اردلان و بختیار نیز در کتاب حس وحدت،^۱ اصل بنیادین وحدت در کثرت را در تمام جلوه‌های معماری اسلامی برجسته می‌دانند و آن را تجلی شناخت توحیدی می‌شمارند. در این چهارچوب، می‌توان گفت دیوارنگاره‌ها در فضای آموزشی یکی از بارزترین مصادیق معماری معنوی‌اند. آن‌ها نه تنها نقش تزئینی ندارند، بلکه رسانه‌ای بصری برای ذکر و معنا

1. The Sense of Unity.

محسوب می‌شوند (بلخاری ۱۳۹۲). از منظر آموزشی، پژوهش‌هایی چون (سلطانی ۱۳۹۴) و (صدر ۱۴۰۰) نشان می‌دهند که گنجاندن تمرین‌های معنایی در دروس پایه، باعث رشد تفکر تأملی، درک فلسفی و افزایش حس مسئولیت فرهنگی در دانشجویان می‌شود. مهم‌ترین راهکارها برای تلفیق جهت‌گیری الهی در آموزش معماری را می‌توان ارائه پروژه‌هایی که دانشجویان آن‌ها از مفاهیم الهی استفاده کنند، مانند: استفاده از آیات قرآن، اسماء الله، نمادها و طرح‌های اسلامی؛ همچنین آموزش استادان و تسهیلگری محیط آموزشی در جهت پذیرش این رویکرد دانست (بیگزاده-شهرکی و همکاران ۱۴۰۰). در جدول زیر پژوهش‌هایی که در این زمینه انجام شده است نشان داده می‌شود.

جدول (۱): پژوهش‌های مرتبط با موضوع

ردیف	عنوان پژوهش	نویسنده و سال	روش پژوهش	یافته‌ها و نتایج کلیدی
۱	Transformative Learning through Divine-Oriented Architecture Studios	Ahmad et al. (2024)	پژوهش تجربی باروش تحلیل مضمون	پژوهش تجربی با روش تحلیل مضمون
۲	Sacred Geometry in Contemporary Architectural Curricula	Hosseini & Alavi (2023)	تحلیل محتوای آموزشی در دانشگاه‌های اسلامی	بازگشت به مفاهیم هندسه قدسی به‌عنوان رویکرد آموزشی در پرورش خلاقیت معنوی.
۳	Reconsidering Spiritual Pedagogy in Architectural Education	Shirazi (2022)	پژوهش نظری و تحلیلی	بررسی مفهوم تربیت معنوی در طراحی فضاهای آموزشی و نقش آن در پرورش ذهن تأمل‌گر.
۴	Integration of Islamic Aesthetics in Modern Design Studios	Farahani (2021)	پژوهش کیفی در آموزش طراحی	پژوهش کیفی در آموزش طراحی

ردیف	عنوان پژوهش	نویسنده و سال	روش پژوهش	یافته‌ها و نتایج کلیدی
۵	Faith-based Learning Frameworks in Design Education	Karim & Aziz (2020)	مطالعه تطبیقی بین دانشگاه‌های اسلامی	مطالعه تطبیقی بین دانشگاه‌های اسلامی
۶	Teaching Architecture Inspired by the Quran in Islamic Universities	Basha (2019)	پژوهش موردی در دانشگاه‌های مالزی و اندونزی	تأکید بر آموزش معماری براساس مضامین قرآنی و ارزش‌های توحیدی
۷	Spiritual Spaces and Learning in Architectural Education	Rahman & Omar, (2018)	پژوهش ترکیبی (کیفی-کمی)	فضاهای آموزش معنوی موجب افزایش تمرکز، آرامش و خلاقیت در دانشجویان معماری می‌شود.
۸	The Formation of Islamic Art	Grabar, (2006)	مطالعه تاریخی و تحلیل بصری	تلفیق هنر و معنویت در آموزش معماری باعث افزایش فهم هنری و معنوی می‌گردد.
۹	Islamic Architecture: Form, Function, and Meaning	Hillenbrand, (1994)	تحلیل کتابخانه‌ای	آموزش معماری بدون تأکید بر ارزش‌های معنوی، باعث کاهش درک هویتی و زیبایی‌شناسی دانشجویان می‌شود.
۱۰	Islamic Art and Spirituality	Nasr, (1987)	مطالعه فلسفی - تحلیل کتابخانه‌ای	بیان ارتباط میان هنر اسلامی و حقیقت قدسی به‌عنوان ابزار حضور الهی

ردیف	عنوان پژوهش	نویسنده و سال	روش پژوهش	یافته‌ها و نتایج کلیدی
۱۱	Art of Islam: Language and meaning	Burckhardt (1976)	تحلیلی - تطبیقی	تبیین نقش نماد و هندسه در بیان معناهای الهی در هنر اسلامی
۱۲	Islamic Patterns: An Analytical and Cosmological	Critchlow, (1976)	تحلیل هندسی و کیهانی	هندسه اسلامی ابزار تربیتی و بصری برای آموزش هماهنگی با نظم الهی است.
۱۳	The Sense of Unity: The Sufi Tradition in Persian Architecture	Ardalan, & Bakhtiar, (1973)	تحلیل متون و معماری سنتی	طراحی محیط با ارزش‌های معنوی و الهی باعث تقویت هویت و حس معنویت در دانشجویان می‌شود.
۱۴	نقش اسماء الحُسنى در تقویت هویت دینی در آموزش عالی	کریمی، (۱۴۰۱)	مطالعه میدانی و تحلیل پروژه‌ها	استفاده از اسماء الحُسنى در آموزش موجب رشد معرفتی و اخلاقی دانشجویان می‌شود.
۱۵	بررسی نقش ارزش‌های الهی در آموزش هنر و معماری اسلامی	صالحی و محمدی، (۱۴۰۰)	مطالعه کتابخانه‌ای و تحلیل محتوا	بهره‌گیری از مفاهیم الهی در آموزش معماری باعث افزایش معنا و ارزش در طراحی دانشجویان می‌شود.
۱۶	تحلیل تأثیر نقوش هندسی در پرورش خلاقیت دانشجویان معماری	نادری، (۱۴۰۰)	تحلیل تجربی	نقوش هندسی اسلامی خلاقیت و تفکر تحلیلی دانشجویان را تقویت می‌کند.

ردیف	عنوان پژوهش	نویسنده و سال	روش پژوهش	یافته‌ها و نتایج کلیدی
۱۷	تحلیل کاربرد نقوش هندسه اسلامی در طراحی معماری معاصر	رستمی و شفیعی، (۱۳۹۹)	تحلیل نمونه‌های معماری	نقوش هندسه اسلامی ذهن دانشجوی را با اصول توحیدی هماهنگ کرده و خلاقیت معنادار را تقویت می‌کند.
۱۸	آموزش طراحی با الهام از مفاهیم اسماء الحسنی در مدارس هنر	موسوی، (۱۳۹۸)	مطالعه موردی	ادغام مفاهیم الهی در آموزش طراحی باعث افزایش معنا و تعهد اخلاقی در دانشجویان می‌شود.

طبق جدول بالا، بررسی‌ها نشان می‌دهد که اغلب پژوهش‌ها به‌صورت جداگانه به ارزش‌های الهی یا جنبه‌های بصری هندسه اسلامی پرداخته‌اند، اما پژوهشی که به‌صورت تلفیقی با به‌کارگیری اسماء الحسنی و هندسه اسلامی در تدریس معماری پیردازد، کمتر انجام شده است. این مقاله درصدد پرکردن این خلأ نظری است.

۴. مبانی نظری

۴-۱. مفهوم جهت‌گیری الهی در آموزش

تدریس با جهت‌گیری الهی و فرهنگ اسلامی به‌معنای تدریس مباحث و دروس با تأکید بر اصول و ارزش‌های اخلاقی اسلامی است. این رویکرد آموزشی به دانشجویان این امکان را می‌دهد که به عمق اصول اسلامی در موضوعات مختلف پی ببرند و درک بهتری از جایگاه دین و فرهنگ اسلامی در زندگی خود پیدا کنند (Suhaemi 2017). همچنین انطباق با جهت‌گیری الهی و فرهنگ اسلامی، به تفکر انتقادی، تحلیل عمیق مفاهیم دینی و فرهنگی و ارتقای معنویت و ایمان به خداوند نیز کمک می‌کند. جهت‌گیری الهی در امر تدریس

به معنای ارتباط محور بودن آموزش و پرورش با اراده الهی و اصول دینی است (شریعت نژاد و ساعدی ۱۴۰۳، ۷۱). از منظر روان شناسی آموزشی، جهت گیری الهی باعث تقویت انگیزه درونی دانشجویان و ایجاد علاقه و تعهد به یادگیری می شود. پژوهش ها نشان داده اند که وقتی اهداف آموزشی با ارزش های اخلاقی و معنوی همسو باشد، کیفیت یادگیری افزایش یافته و دانشجویان مهارت های تصمیم گیری و خلاقیت بالاتری از خود نشان می دهند.

۲-۴. جهت گیری الهی و تربیت معنوی در آموزش معماری

آموزش معماری در پرورش هویت و ذهن دانشجویان تنها به دانش فنی محدود نمی شود، بلکه باید با جهت گیری الهی و ارزش های معنوی همراه باشد (Nasr 1987؛ صالحی و محمدی ۱۴۰۰). جهت گیری الهی به معنای پیوند دادن اهداف، روش ها و محتوای آموزشی با اصول و ارزش های الهی است. این مفهوم در آموزش معماری می تواند در قالب توجه به توحید، عدالت، زیبایی شناسی قدسی و اخلاق در طراحی تجلی یابد. مطابق با دیدگاه شهید مطهری (۱۳۸۵)، علم و هنر زمانی ارزشمند هستند که در خدمت رشد معنوی انسان باشند. در فرآیند آموزشی، جهت گیری الهی موجب شکل گیری نگرش کل نگر در دانشجویان می شود و آن ها را از یادگیری صرف فنی به سوی درک معنا و روح هنر سوق می دهد. آیات و احادیث اسلامی نشان می دهند که هر فعالیت انسانی، از جمله طراحی و آموزش، وقتی با نیت الهی انجام شود، ارزشمند و مملو از رشد معنوی است.

پژوهش احسانی و همکاران (Ahsani et al. 2024) نشان می دهد که آموزش معماری اگر صرفاً به جنبه های فنی محدود شود، هویت فرهنگی و معنوی معماران آینده را تضعیف می کند. در مقابل، رویکرد تلفیقی که مفاهیم دینی و فرهنگی را در طراحی وارد کند، سبب ارتقای بینش دانشجویان و خلق آثار متعهد به ارزش های اسلامی می شود.

۳-۴. جایگاه قرآن و آیات الهی در آموزش معماری

قرآن کریم به عنوان کتاب هدایت، بارها به نشانه‌ها، توازن، زیبایی و نظم در آفرینش اشاره کرده است. آیاتی چون «الذی خَلَقَ فَسْوَى» (اعلی: ۲) و «الذی أَحْسَنَ کُلَّ شَیْءٍ خَلَقَهُ» (سجده: ۷) می‌توانند مبنایی برای طراحی‌های هماهنگ با نظام خلقت باشند. آموزش معماری با توجه به این آیات، ذهن دانشجویان را با مفاهیم نظم، تعادل و زیبایی آشنا می‌کند و آن‌ها را به تفکر درباره روابط میان فرم، فضا و معنا ترغیب می‌نماید.

در این زمینه می‌توان به برخی آیات و احادیث مرتبط اشاره نمود.

جدول (۲): برخی آیات مرتبط با موضوع پژوهش

ردیف	سوره و آیه	ترجمه آیه	کاربرد
۱	(نحل: ۹۷) «مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِّنْ دَكَرٍ أَوْ لَيْلٍ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيَاةً طَيِّبَةً وَ لَنَجْزِيَنَّهُمْ أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ»	هرکس - از مرد یا زن - کاری شایسته کند و با ایمان باشد، قطعاً او را به حیاتی پاک زنده خواهیم داشت و به چنین کسانی بر پایه بهترین کاری که انجام می‌دادند پاداش خواهیم داد.	این آیه نشان می‌دهد که هدف آموزش و پرورش، ایجاد حیات طیبه در فرد و جامعه است. در تمرین‌های معماری با بهره‌گیری از اسماء الحُسنى و نقوش هندسه اسلامی، دانشجویان نه تنها مهارت فنی می‌آموزند، بلکه با معنویت و اخلاق الهی نیز آشنا می‌شوند و به نوعی به حیات طیبه در محیط و رفتارشان نزدیک می‌شوند.
۲	(حشر: ۲۴) «هُوَ اللَّهُ الْخَالِقُ الْبَارِئُ الْمُصَوِّرُ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ يَسْبَحُ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ لِيُذَكِّرَ الَّذِينَ لَمْ يَتَذَكَّرُوا أَنَّهُمْ كَانُوا رَاسِخِينَ»	او خداوندی است خالق، آفریننده‌ای بی‌سابقه، و صورتگری (بی‌نظیر) برای او نام‌های نیک است آنچه	درک تجربی مفاهیم توحیدی و اسماء الحُسنى الهی

ردیف	سوره و آیه	ترجمه آیه	کاربرد
	السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ»	در آسمان‌ها و زمین است تسبیح او می گویند و او عزیز و حکیم است.	
۳	(طلاق: ۳) «قَدْ جَعَلَ اللَّهُ لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْرًا»	خدا برای هر چیزی اندازه‌ای معین قرار داده است.	تأکید بر اندازه و نظم و عدل، پایه‌ای برای آموزش معماری با رعایت نظم الهی و هندسه اسلامی است.
۴	(قمر: ۴۹) «إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ»	البته ما هر چیز را به اندازه آفریدیم.	تأکید بر اندازه و قدر (هرچه در خارج تحقق می‌یابد با اندازه معین است که آن صورت حساب شده است و خود کلمه خلق، ایجاد به اندازه است)
۵	(الرحمن: ۷) «وَالسَّمَاءَ رَفَعَهَا وَ وَضَعَ الْمِيزَانَ»	و آسمان را برافراشت و (برای سنجش هر امر معنوی و مادی) ترازو نهاد.	اصول توازن و اندازه‌گیری در طبیعت الگویی برای طراحی معماری متوازن و هماهنگ با ارزش‌های الهی است.
۶	(حجر: ۱۹) «وَالْأَرْضَ مَدَدْنَاهَا وَ أَلْقَيْنَا فِيهَا رَوَاسِيَ وَ أَنْبَتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ شَيْءٍ مُؤْتُونَ»	و زمین را گسترديم و در آن کوه‌های ریشه‌دار نهادیم و نیز از هر چیزی موزون در آن رویاندیم.	اصول توازن و اندازه‌گیری در طبیعت الگویی برای طراحی معماری متوازن و هماهنگ با ارزش‌های الهی است.
۷	(آل عمران: ۱۶۹) «وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْواتًا بَلْ أحياءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرزقون»	و کسانی را که در راه خدا کشته شده‌اند مرده مپندار، بلکه آنان زنده‌اند و نزد پروردگارشان از نعمت‌های بهشت به آنان روزی می‌دهند.	زنده نگه داشتن یاد شهدا و آرمان‌های آنان، الهام‌بخش حیات طیبه معنوی برای جامعه و دانشجویان است.

جدول ۳. برخی احادیث مرتبط با موضوع پژوهش

ردیف	حدیث	منبع	کاربرد
۱	پیامبر اکرم (ص): «إِنَّ اللَّهَ جَمِيلٌ يُحِبُّ الْجَمَالَ»	وسائل الشیعه، ج ۱۱، ص ۳۲۷	زیبایی و نظم در معماری با اصول الهی همسوست و تجربه معنوی دانشجو را غنی می‌کند.
۲	امام علی (ع): «الْعِلْمُ نُورٌ وَالْجَهْلُ ظَلَامٌ»	نهج البلاغه، خطبه ۱۹۵	تأکید بر آموزش با محوریت نور معرفت الهی، مرتبط با جهت‌گیری الهی در تدریس.
۳	امام صادق (ع): «مَنْ جَمَلَ شَيْئًا جَمَلَهُ بِالْهُدَى»	بحار الانوار، ج ۷، ص ۲۳۴	هر طرح زیبا باید بر اساس هدایت الهی باشد، پایه تربیت معنوی در معماری.
۴	امام رضا (ع) در حدیثی خطاب به یونس بن عبدالرحمن می‌فرماید: «فَتَعْلَمَ مَا الْقَدْرُ»، می‌دانی که قدر چيست؟ «هِيَ الْهِنْدَسَةُ وَ وَضَعِ الْحُدُودَ مِنَ الْبَقَاءِ وَالْفَنَاءِ؛ قدر همان هندسه و مرزبندی است، مانند مقدار بقاء و زمان فنا».	اصول کافی	تأکید بر به کارگیری هندسه و تناسبات

۴-۴. صفات الهی منشأ معانی مُتَجَلِّی در هنر قدسی

در قرآن کریم به آیات بسیاری در باب اسماء خداوند اشاره شده است مانند: «اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى»^۱ (طه: ۸)؛ «هُوَ اللَّهُ الْخَالِقُ الْبَارِئُ الْمُصَوِّرُ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى يَسْبَحُ لَهُ

۱. «خداست که معبودی شایسته پرستش جز او نیست، زیرا نیکوترین نام‌ها همه از آن اوست». در این آیه خداوند خود را با صفات نیکو معرفی می‌نماید و از ما می‌خواهد با این صفات زیبای مطلق و کامل او را بخوانیم و تعریف نماییم.

مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ»^۱ (حشر: ۲۴)؛ «وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ فَادْعُوهُ بِهَا وَذُرُّوا الَّذِينَ يَلْحَدُونَ فِي أَسْمَائِهِ سَيَجْزُونَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ»^۲ (اعراف: ۱۸۰).

در حدیثی از حضرت علی (ع) نقل شده است که «پیامبر (ص) فرمودند: خداوند نود و نه اسم دارد، هر که خدا را با آن نام‌ها بخواند استجابت می‌کند او را و هر که آن را احصا (ادراک و شمارش) کند داخل بهشت می‌شود» (شنکایی ۱۳۸۱، ۵۱ و شجاعی ۱۳۸۴، ۱۲۳).

اسماء الحُسْنَى، صفات و اسماء الهی‌اند که می‌توانند منبع الهام برای خلاقیت معمارانه باشند. هریک از این اسماء می‌تواند ویژگی خاصی در طراحی و آموزش ایجاد کند. به‌عنوان مثال، اسم «خالق»^۳ می‌تواند از بُعد خلاقانه منجر به خلق یک اثر هنری شود. اسم «جمال»^۴ می‌تواند به زیبایی و هماهنگی در فرم اشاره کند، اسم «مُصور»^۵ می‌تواند به

۱. «اوست خدا که آفریننده، پدیدآورنده و صورت‌آفرین است؛ نیکوترین نام‌ها تنها از آن اوست. آنچه در آسمان‌ها و زمین است او را به پاک‌ی و پیراستگی از هر عیب و نقصی یاد کرده‌اند، و اوست آن مقتدر شکست‌ناپذیری که کارهایش همه استوار و متقن است».

۲. نیکوترین نام‌ها که بیانگر کمال مطلق و پیراستگی از هر کاستی است از آن خداوند است، پس او را به این نام‌ها بخوانید و بپرستید، و کسانی را که در مورد نام‌های خدا به بیراهه می‌روند و او را به نام و صفت آفریده‌ها می‌شناسند یا غیر او را به نام و صفت او تصور می‌کنند، واگذارید. به زودی به آنچه کرده‌اند جزا داده می‌شوند». بنابراین باید از طریق این صفات، انواع حسن‌ها و مراتب آن‌ها را شناخت، آنگاه وجود خود را، زیبا و زیباتر کرد تا بتوان زیبا‌آفرین نیز شد؛ یعنی (زیبا شو تا زیبایی‌آفرین شوی).

۳. «خالق»، اسم فاعل است. یعنی خلق‌کننده و ایجادکننده. خداوند خلقت را در مراتب مُلک و ملکوت ایجاد نموده و می‌کند، در این مرحله زیبایی با مصادیق مادی و صوری آن در عالم ملکوت و عالم طبیعت تعریف شده و ادراک می‌شود.

۴. خداوند سرچشمه زیبایی‌ها: «صِبْغَةَ اللَّهِ وَ مَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صِبْغَةً؛ همه‌جا به رنگ خدا است و چه کسی رنگش زیباتر است از رنگ خدا» (بقره: ۱۳۸). در قرآن سرچشمه زیبایی‌ها خداوند و صفات اوست و زیباترین زیبایی صادرشده از او، انسان است. پس از انسان، سراسر طبیعت نشانه‌هایی زیبا از زیبای مطلق هستند. به زبان قرآن راز زیباشدن حقیقی، رنگ خدا گرفتن است. از پیامبر اکرم (ص) و امیرالمؤمنین (ع) هر دو نقل شده است که «إِنَّ اللَّهَ جَمِيلٌ وَ يَحِبُّ الْجَمَالَ؛ خداوند زیباست و زیبایی را دوست دارد».

۵. در آخرین مرحله آنچه برای انسان در عالم طبیعت ظاهر می‌شود و با حواس پنج‌گانه درک می‌شود، صورت‌ها و رنگ‌ها است. و کلمه «مُصَوِّر» یعنی صورت‌آفرینش. در این مرحله زیبایی را می‌توان با نمودهای رنگی و شکلی مشاهده نمود. درواقع به مفاهیم و ایده‌های ذهنی خود ماده و صورت می‌بخشد و در عالم طبیعت می‌آفریند.

نقش، رنگ و خصوصیات ویژه مادی در معماری اشاره کند، اسم «بارئ»^۱ می‌تواند به خلق اثر بدیع و نوآورانه و دارای صفات متمایز از دیگر پدیده‌ها اشاره کند، اسم «بدیع» می‌تواند به خلاقیت و نوآوری داشتن اشاره کند، اسم «نافع» به کارایی اثر اشاره کند، و اسم «حی»^۲ که بر حیات و زنده و پویا بودن دلالت دارد (مظفر و همکاران ۱۳۹۶).

نمونه‌های عملی نشان می‌دهد که وقتی دانشجویان از آیات قرآن و اسماء الحُسنى و احادیث و نقوش هندسه اسلامی برای الهام در طراحی استفاده می‌کنند، نتایج پروژه‌های آنان نه تنها زیباشناختی بلکه از نظر معنایی نیز غنی و هماهنگ با ارزش‌های دینی و انسانی می‌شود. این رویکرد موجب می‌شود که آثار معماری خلق شده، هم در سطح فردی و هم اجتماعی اثرگذار باشد و تجربه‌ای متعالی برای کاربران فراهم کند. به‌علاوه، آموزش اسماء الحُسنى موجب تقویت مهارت‌های تحلیلی و تفکر انتقادی دانشجویان می‌شود، چراکه آن‌ها باید هر صفت الهی را در زمینه معماری تفسیر و در طراحی‌های خود به‌کار ببرند. این فرآیند علاوه بر رشد مهارت‌های فنی، نقش مهمی در توسعه اخلاق حرفه‌ای و نگرش معنوی دانشجویان دارد (کریمی ۱۴۰۱؛ رستمی و شفیع ۱۳۹۹).

همچنین، هندسه اسلامی نه صرفاً شکلی زیباشناختی، بلکه تجلی نظم الهی در عالم است. آموزش هندسه به‌عنوان بازتابی از وحدت در کثرت، ذهن دانشجو را با مفاهیم

۱. یعنی متنوع آفرین، خداوند متنوع آفرین است. تنوع هم به صورت طولی در انواع مراتب وجود و هم عرضی یعنی در یک عالم مانند طبیعت، انواع گل‌ها، درخت‌ها، پرندها و حیوانات را آفریده و می‌آفریند. خداوند هم مراتب بالاتر وجود را آفریده و هم به آن تنوع بخشیده است. پس تنوع فقط سطحی نیست. در این نگاه خلاقیت به‌معنی جابه‌جا کردن فرم‌ها نیست. خلاقیت یعنی معانی و مفاهیم کلی و ثابت یعنی (صفات الهی) را در ماده و صورت‌های جدید متجلی ساختن.
۲. لغت الحی به‌معنی همیشه زنده، زیستن، زندگی و حیات است. خداوند حی است یعنی همیشه زنده، پاننده، دارنده، نوازنده، بخشنده، پوشنده، بدون ابتداء، دائم و بی‌زوال است (ابن عربی ۱۳۸۳، ۱۴۲). علامه قاضی می‌فرماید: اگر در آثار و فعالیت هر موجود زنده تأمل کنید، همه آن‌ها را دارای صفت حیات می‌بینید؛ یعنی چون حی است عالم است، و چون حی است قادر است، و چون حی است مرید است و ... پس حیات است که مبدأ و منشأ همه کمالات موجود زنده است، و حیات در حقیقت همان آگاهی و دانایی است (مظفر و همکاران ۱۳۹۶).

توحیدی آشنا می کند و ابزار تفکر انتقادی و خلاقانه در طراحی فراهم می آورد، بورکهارت (1976) بیان می کند که هندسه اسلامی نوعی ذکر بصری است که یادآور نظم الهی است و می تواند تجربه ای معنوی برای مخاطب ایجاد کند.

پس بدین گونه در تعریف هنر می توان گفت: «تجلی انواع زیبایی ها و صفات حُسن در فرآیندهای طبیعی و مصنوعی متناسب با نیازهای مادی و روحی انسان ها و در جهت کمال آن ها». در این تعریف حسن ها، همه گرایش های زیبایی شناسانه انسان یا اسماء الحُسنی الهی را در بر می گیرد که متناسب با نیازهای انسان و با در نظر گرفتن مجموع شرایط وابسته به زمان و مکان و نوع مخاطبان و در جهت کمال آن ها، شامل کمال وجودی هنرمند و زمینه سازی برای تعالی مخاطبان می باشد (همان، ۱۳۵).

۴-۵. مفهوم زیبایی در قرآن کریم

قرآن کریم مفهوم زیبایی را از تنزیهی ترین وجه آن با کلمه اشاره (او) و تشبیهی ترین وجه آن یعنی صورت های ظاهری معرفی نموده است و مراتب زیبایی را از مرتبه حقیقت مطلق که قابل وصف نیست به سمت نمود ظاهری واقعی آن در عوالم مُلک و ملکوت تبیین و تشریح می نماید (نقره کار ۱۴۰۱، ۷۸).

نمودار (۲): تعریف زیبایی در قرآن کریم مبتنی بر (مراحل وجود) (منبع: نقره کار ۱۳۹۷، ۸۲)

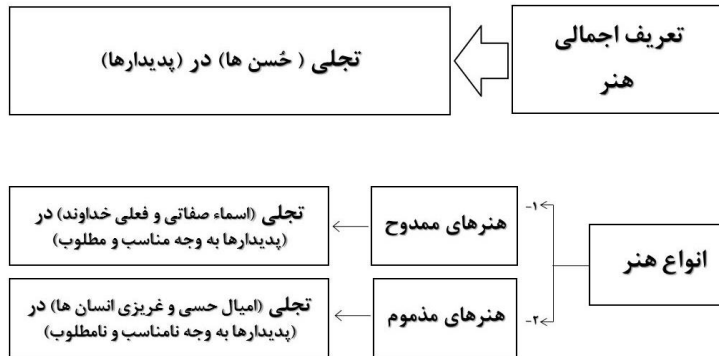
۴-۶. ادراک حُسن و زیبایی بصری از بُعد معنا

از نظر شهید مطهری زیبایی دارای درجات و مراتبی همچون محسوس و معقول است. ایشان، در معرفی زیبایی بدواً به زیبایی محسوس که برای همه مردم قابل دریافت و ادراک است، اشاره می‌کند، پس از آن به زیبایی‌هایی اشاره می‌کند که با قوه خیال انسان درک می‌شوند؛ و در واقع، می‌توان آن‌ها را به صورت‌های ذهنی انسان مربوط دانست. مرتبه بالاتر، یا بالاترین مرتبه زیبایی را که فراتر از زیبایی‌هایی است که توسط حواس و قوه خیال انسان درک می‌شوند، زیبایی معقول می‌داند؛ و آن را زیبایی عقلی یا حُسن عقلی می‌نامد (مطهری ۱۳۸۲). از نظر وی زیبایی منحصر به محسوسات این عالم نیست، مربوط به معانی فکری هم هست، یک قدم برویم بالاتر، از این بالاتر هم وجود دارد: زیبایی معقول، یعنی زیبایی‌ای که فقط عقل انسان آن را درک می‌کند، نه حس انسان آن را درک می‌کند و نه قوه خیال انسان؛ در یک اوج و مرتبه‌ای بالاتر است، و به آن می‌گویند زیبایی عقلی یا حُسن عقلی (همان).

۴-۷. مفهوم کلمه هنر در زبان عربی و قرآن کریم

در زبان عربی برای فرایندهای انسانی از کلمات متعددی نظیر خلق، صنع، فن و غیره به معنای خالق، صانع و فناوری که از علت فاعلی هنر یعنی هنرمند صحبت می‌کند، بهره‌برداری می‌نمایند. ولی در بیان قرآنی، مفهوم هنر با دو کلمه عمل صالح یعنی فرایند شایسته، مطلوب و مناسب، بهره‌برداری می‌شود و متناظر کلمه «هنرمند» می‌شود. نکته بسیار مهم تأخر کلمات «عمل صالح» نسبت به کلمه «ایمان» در قرآن است. ایمان به مفهوم شناخت حقیقی عالم و آدم آن‌گونه که هستند و می‌توانند باشند و باید باشند و از آن می‌توان به عنوان «زیبایی‌شناسی» یعنی آنچه انسان‌ها دوست دارند و نیاز دارند، یاد نمود. بنابراین «هنر» از منظر قرآن یعنی عملی که به‌جا و مطلوب (شایسته) باشد؛ یعنی تجلی

حسن‌ها و زیبایی‌ها. بنابراین هنر یا عمل صالح از منظر قرآن یعنی فرایندی که تجلی اسماء صفاتی و فعلی خداوند باشد.^۱ بنابراین به‌طور کلی «هنر»، یعنی «تجلی زیبایی‌ها در پدیدارها» (نقره‌کار ۱۳۹۷، ۱۳۵) (نمودار شماره ۳).

نمودار (۳): تعریف هنر و انواع آن از منظر اسلامی (منبع: نقره‌کار ۱۳۹۷، ۱۳۷)

۴-۸. جایگاه استاد و دانشجو در تعلیم الهی

در نظام آموزش الهی، استاد، نقش راهنما و الگوی اخلاقی دارد و دانشجو جوینده حقیقت است. این رابطه بر پایه محبت، احترام و نیت قرب الهی شکل می‌گیرد. شهید مطهری (۱۳۸۶) بیان می‌کند که آموزش حقیقی بدون نیت الهی ناقص است. استاد، با هدایت معنوی و اخلاقی، فرآیند یادگیری را به سوی درک عمیق‌تر و رشد معنوی دانشجویان سوق می‌دهد. دانشجو نیز با پذیرش مسئولیت یادگیری و تلاش برای درک مفاهیم الهی، نقش فعالی در آموزش دارد. این تعامل موجب شکل‌گیری نگرش معنوی و حرفه‌ای دانشجویان در معماری می‌شود و آن‌ها را برای خلق فضاهایی با هویت معنوی آماده می‌سازد. به‌طور

۱. «مناسب» بودن مربوط به مجموع شرایط متکثر و متغیر و نسبی محیطی است و «مطلوب» بودن مربوط به مجموع شرایط تکاملی و نوعی انسان‌ها یعنی تجلی صفات الهی است.

خلاصه، ترکیب جایگاه قرآن، هندسه اسلامی و رابطه استاد و دانشجو در تعلیم الهی، بنیان علمی و فلسفی جهت‌گیری الهی در آموزش معماری را شکل می‌دهد و مسیر یادگیری دانشجویان را از صرف مهارت فنی به درک معنوی و هویت‌مند ارتقا می‌دهد.

۹-۴. درس پایه و مقدمات طراحی معماری

درس پایه معماری، کوششی است تا دانشجو بتواند با یادگیری معیارها و ضوابط، به تدریج آموخته خویش را از مرحله تئوری به مرحله عملی برساند. هدف درس پایه معماری، توسعه سطح مهارتی دانشجویان از نظر بینش و عملکرد آن‌ها نسبت به ابزارهای مربوط به حوزه معماری است. نحوه یادگیری از طریق مطالعه و در اشکال و فرم‌های هندسی همراه با فراگیری فضای معماری از طریق حضور در فضا و مشاهده آن است (نقره‌کار و معین‌مهر ۱۳۹۹). بنابر نوع تعلیم موجود در این درس، این امکان هست که دانشجو با کمک راهکارها و ابزارها بتواند خود دست به خلاقیت بزند؛ روند کار در مراحل مختلف با کمک مباحث و ابزارهای موجود طوری در نظر گرفته شده است که دانشجو در نهایت به مرحله‌ای از آموزش برسد که بتواند به صورت مستقل درآید و خود، خالق ایده‌ها و طرح‌های نوین باشد. سعی می‌شود از طریق بحث و تبادل نظر در آتلیه درباره تمرین‌ها نوعی رفع اشکال صورت گیرد (ثقفی و همکاران ۱۳۹۴).

در چهارچوب درس پایه «مقدمات طراحی معماری»، تمرین‌هایی توسط نگارنده این مقاله با هدف تلفیق معنا و فرم و تجربه جهت‌گیری الهی در طراحی برای دانشجویان طراحی شد. دانشجویان با الهام از اسماء الهی، مفاهیم قرآنی و اصول هندسه اسلامی، دیوارنگاره‌هایی برای فضاهای دانشگاهی طراحی کردند. نتایج نشان داد حضور آثار در فضای دانشگاهی موجب ایجاد محیطی الهام‌بخش و آرام‌بخش شد و حس تعلق و هویت اسلامی را در میان دانشجویان تقویت کرد. این تمرین‌ها موجب رشد تفکر مفهومی، درک

فلسفی از طراحی، و افزایش آگاهی معنوی در دانشجویان گردید. اساتید نیز این تجربه را نمونه‌ای موفق از تلفیق معنا و فرم در آموزش معماری دانستند.

۷-۴. دیوارنگاره‌های اسلامی به‌عنوان زبان بصری الهی

دیوارنگاره در معماری اسلامی، ابزاری برای بیان ایمان، معرفت و آموزه‌های الهی است. طبق پژوهش (Baydoun 2024)، خوشنویسی‌های قرآنی و نقوش هندسی در دیوارنگاره‌ها نه تنها جنبه تزئینی دارند، بلکه حامل پیام‌های متافیزیکی و یادآور حضور خداوند در فضا هستند. این آثار، ذهن انسان را از مادیت به معنویت سوق می‌دهند و تجربه‌ای معنوی در فضا ایجاد می‌کنند.

از منظر علمی، تدریس با رویکرد الهی-فرهنگی مستلزم بازتعریف علم است؛ به این معنا که علم نه تنها به‌عنوان ابزار کسب مهارت یا دانش فنی، بلکه به‌عنوان وسیله‌ای برای فهم ارزش‌ها، تعالی انسان و خدمت به جامعه تلقی می‌شود. چنین بازتعریفی، چهارچوب جدیدی برای طراحی محتوا، تمرین‌ها و ارزیابی دانشجویان ایجاد می‌کند.

اثربخشی این رویکرد در رشته معماری و به‌طور کلی در تدریس علم، قابل مشاهده است. دانشجویان با مشارکت فعال در تمرین‌های معنوی و الهام‌بخش، توانایی‌های تحلیلی و خلاقیت خود را افزایش می‌دهند و ارتباط میان دانش نظری و کاربرد آن در محیط واقعی را بهتر درک می‌کنند. علاوه بر این، چنین آموزش‌هایی زمینه‌ساز شکل‌گیری نگرش‌های اخلاقی و فرهنگی قوی‌تر در دانشجویان می‌شود.

۵. نمونه تمرین‌های با جهت‌گیری الهی

در ادامه نمونه‌هایی از دیوارنگاره‌ها و طراحی‌های دانشجویان که با جهت‌گیری الهی و اسلامی در دو دانشگاه مختلف طراحی و اجرا شده‌اند، بررسی می‌شوند.

تمرین ۱: دیوارنگاره شمسه پرتوی جاودان شهدای جنگ ۱۲ روزه ۱۴۰۴

تصاویر (۱ و ۲): دیوارنگاره شمسه پرتوی جاودان شهدای جنگ ۱۲ روزه ۱۴۰۴

دانشکده فنی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران جنوب

(یک گروه متشکل از ۸ دانشجو)

در این تمرین، دانشجویان با به کارگیری تمثال ۱۲ شهید از شهدای جنگ ۱۲ روزه^۱ طرحی در قالب شمسه برای فضای تأمل در دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران جنوب، در ابعاد $۲/۵ * ۲/۵$ متر مربع با بهره‌گیری از هنر کاشیکاری، آینه‌کاری و چوب اجرا کردند. استفاده از نور متمرکز در مرکز طرح بیانگر حضور نوری شهید در تاریکی زمانه و هدایت معنوی نسل جوان بود.

۱.۱) شهید امیرعلی حاجی‌زاده؛ (۲) شهید حسین سلامی؛ (۳) شهید غلامعلی رشید؛ (۴) شهید محمدسعید ایزدی؛ (۵) شهید محمد باقری؛ (۶) شهید علی شادمانی؛ (۷) شهید محمد مهدی طهرانچی؛ و شهدای دانشجوی دانشگاه: (۸) شهیده مریم مینائی؛ (۹) شهید سید محمد مصطفوی؛ (۱۰) شهید محمدعلی علی‌زاده؛ (۱۱) شهید علی اکبر سیدان؛ و (۱۲) شهید رضا سعیدی.

این تجربه به دانشجویان آموخت که چگونه می‌توان مفاهیم قهرمانی و ایثار را از سطح نماد به تجربه فضایی و احساسی تبدیل کرد.

همچنین، با تاکید بر آیه ۱۶۹ سوره آل‌عمران^۱ و آیه ۱۵۴ سوره بقره،^۲ و مفاهیم حیات طیبه، حس زنده‌بودن شهدا و ارزش‌های الهی را در محیط آموزش و جامعه بازتاب می‌دهد. تمرین ۲: دیوارنگاره گره چینی نقوش شمسه^۳ با استفاده از هنر نخ و میخ^۴

نقش هندسی، که اهل فن آن را «گره» می‌نامند، یک شاخه از هنر نقش‌پردازی اسلامی را تشکیل می‌دهد. حضور گره‌ها در بناهای سنتی بر نظم موجود در این بناها تأکید می‌کند و بنا را تبلوری از نظم و هندسه جلوه می‌دهد. گره‌ها چشم را به مرکز خود می‌کشاند؛ این کیفیت، حاصل دوران اجزای گره در دوایر مختلف و سلسله‌مراتب معینی به دور اجزای مرکزی یعنی «شمسه» است. هنر گره چینی از دوران ساسانیان در ایران شکل گرفته و پس از ظهور اسلام به‌عنوان یکی از اجزای مهم معماری اسلامی شناخته شده است.

برای آشنایی دانشجویان با هنر گره چینی و نقوش شمسه در معماری ایرانی-اسلامی. کتاب «گره و کاربندی تألیف استاد اصغر شعرباف» و کتاب «شعرباف و آثارش» در کلاس توضیح داده شد.

به‌واسطه ارزش رنگ آبی نخ‌ها در معماری ایرانی-اسلامی این طیف رنگی برای کار انتخاب شد.

۱. «وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قَتَلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْواتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزُقُونَ؛ و کسانی را که در راه خدا کشته شده‌اند مرده مپندار، بلکه آنان زنده‌اند و نزد پروردگارش از نعمت‌های بهشت به آنان روزی می‌دهند».

۲. «وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْواتٌ بَلْ أَحْيَاءٌ وَ لَكِنْ لَا تَشْعُرُونَ؛ و کسانی را که در راه خدا کشته می‌شوند مرده نخوانید، بلکه زنده‌اند ولی شما در نمی‌یابید».

۳. این تمرین در درس مقدمات طراحی معماری ۲ در سال ۱۴۰۳ در دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی (ره) اجرا شد.

تصاویر (۳ و ۴): گره چینی در قالب یک شمسه با استفاده هنر نخ و میخ

دانشکده معماری دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، ۱۴۰۳

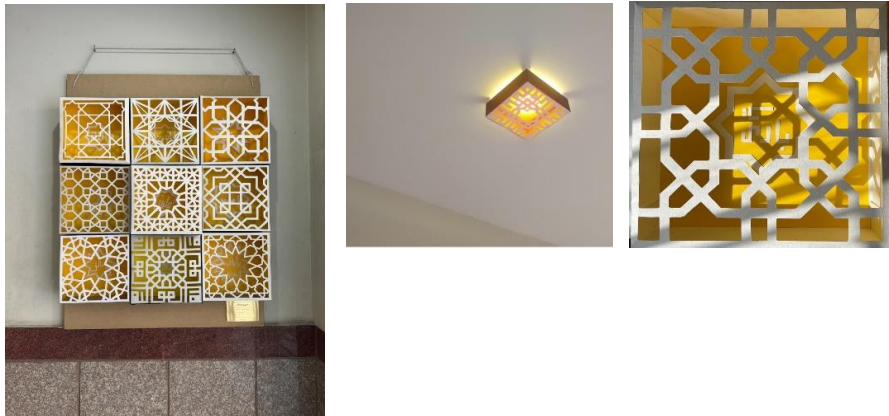
تصویر (۵): طرح نهایی اجرا شده بر روی دیوار

(یک گروه متشکل از ۱۱ دانشجو)

تمرین ۳: دیوارنگاره مکعب‌های نقوش هندسی مزین به اسماء‌الحُسنى

هدف از این تمرین، آشنایی با نقوش هندسی و ترسیم آن بود. از دانشجویان خواسته شد یک نقش هندسی را انتخاب کرده، آن را ترسیم کنند و بعد از برش دقیق آن در یک وجه از یک مکعب $۳۰ * ۳۰ * ۱۰$ نصب نمایند. تا با از کنار هم قرار دادن نقوش، دیواری را از نقوش را بیارائیم. مرحله بعد انتخاب یکی از اسماء‌الحُسنى خداوند بود که می‌بایست دانشجویان، هرکس اسمی را انتخاب کرده و در وجه داخلی نقش بنویسد. از دانشجویان خواسته شد برای هماهنگ شدن کارها یک خط را با همفکری هم انتخاب کنند. «خط بنایی» انتخاب شد و در کلاس از روی دو کتاب «خط بنایی استاد ماهر النقش» و «کتاب‌های استاد مرحوم زمرشیدی» نمونه‌هایش را در کتیبه‌ها و کاشیکاری‌های بناها دیدیم. هرکس می‌بایست اسم انتخابی خود را به صورت خط بنایی بنویسد و در وجه داخلی مکعب در داخل شمسه وسط نقش بچسباند. در این تمرین با نورپردازی می‌توان از زوایای مختلف انعکاس طرح هندسی را در وجه داخلی مکعب مشاهده نمود (ر. ک. نقره‌کار و معین مهر ۱۳۹۹).

در این پروژه، دانشجویان مجموعه‌ای از مکعب‌های هندسی را با نقوش شمسه و اسماء الهی طراحی کردند که به شکل ماژولار روی دیوار نصب شدند. هر مکعب یادآور یکی از صفات خداوند بود و در کنار هم شبکه‌ای از نور، نظم و معنا را شکل می‌دادند. رنگ زرد نماد نور الهی و آگاهی و قاب سفید نماد طهارت و حضور قدسی است. این تمرین درک دانشجویان از مفاهیم توحیدی را از سطح نظری به تجربه حسی و فضایی منتقل کرد. همچنین باعث شد که دانشجویان، معماری را به عنوان وسیله‌ای برای تبلور ارزش‌های الهی بیاموزند و ارتباطی مستقیم با آیه «فَلَنَحْيِيَنَّهٗ حَيَاةً طَيِّبَةً» داشته باشند، زیرا طراحی دیوارنگاره فضایی معنا دار و تربیتی ایجاد کرد که نوعی حیات طیبه در محیط آموزشی را نشان می‌دهد.

تصاویر (۶ و ۷ و ۸): تمرین نقوش هندسی در ترکیب با اسماء الحُسنی بر روی دیوار و سقف

درس مقدمات ۲، دانشگاه شهید رجایی، ۱۳۹۸

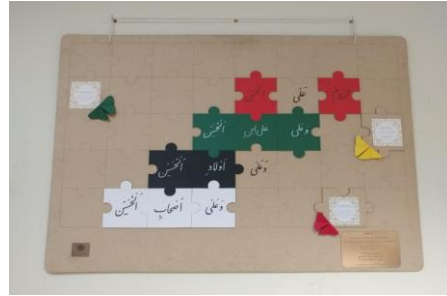
(یک گروه متشکل از ۱۲ دانشجو)

تصویر (۹): نقوش هندسی در ترکیب

با اسماء الحُسنی. درس مقدمات ۲، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران جنوب، ۱۴۰۲

(یک گروه متشکل از ۱۶ دانشجو)

تصاویر (۱۰ و ۱۱): تمرین درس مقدمات ۲، طراحی پازل ۴۰ قطعه‌ای
و نصب قطعات آن در طبقات مختلف
دانشکده معماری دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، ۱۳۹۸

تصاویر (۱۲ و ۱۳): قطعات پازل در طبقات مختلف دانشکده معماری و شهرسازی
دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، ۱۳۹۸
(یک گروه متشکل از ۱۶ دانشجو)

تمرین ۴: پازل ۴۰ قطعه‌ای از سلام بر امام حسین (ع)

یک پازل ۴۰ قطعه‌ای از آیات و احادیث مرتبط با عاشورا و قیام امام حسین (ع) طراحی شد و این قطعات (که مُزین به آیات و احادیث بودند) در طبقات و فضاهای مختلف دانشگاه نصب شدند. در یک پازل کامل نیز فراز سلام‌های زیارت عاشورا نوشته شد و بر روی دیوار روبه روی Void در طبقه همکف نصب گردید. رونمایی از این طرح مصادف با روز اربعین حسینی در سال ۱۳۹۸ بود. انتخاب عدد ۴۰ با فکر بود و تحقیق بر روی آن از بچه‌ها خواسته شد. چرا که عدد ۴۰ در دین اسلام نماد انسان کامل و عددی مقدس است.

تمرین ۵: لاله‌های شیشه‌ای از عاشورا تا ظهور

در پروژه‌ای که با همکاری معاونت فرهنگی - اجتماعی متروی تهران در سال ۱۴۰۱ اجرا شد و به مدت دو ماه (ماه‌های محرم و صفر) در این ایستگاه به تماشای عموم گذاشته شد، چند تمرین با دانشجویان طراحی و اجرا شد (تمرین‌های ۵-۶-۷).

در این تمرین دانشجویان با الهام از فرم لاله، به‌عنوان نمادی از شهادت، مجموعه‌ای از لاله‌های شیشه‌ای قرمز را طراحی کردند که سیر تاریخی و معنوی از شهدای عاشورا تا شهدای معاصر را نشان می‌داد و در نهایت به مفهوم ظهور امام زمان (عج) ختم می‌شد. در این اثر، رنگ قرمز به‌عنوان نشانه‌ای از عشق، فداکاری و استمرار خون شهیدان، و متریال شیشه‌ای به‌منزله شفافیت و تطهیر روحی انتخاب شد. این تمرین به دانشجویان آموخت که چگونه می‌توان مفاهیم متعالی چون ایثار و انتظار را از طریق فرم، رنگ و چیدمان فضایی در طراحی بازتاب داد.

تصاویر (۱۵ و ۱۶ و ۱۷): لاله‌های شیشه‌ای از عاشورا تا ظهور،
میدان انتظار ایستگاه مترو میدان حضرت ولیعصر (عج)، ۱۴۰۱
(یک گروه متشکل از ۴ دانشجو)

تصویر (۱۴): پوستر معرفی طرح‌ها،
میدان انتظار ایستگاه مترو میدان حضرت ولیعصر (عج)، ۱۴۰۱

تمرین ۶: تابلوی گِره‌های سبز و قرمز (من زینبی ام / انا من حسین)
در این تمرین دانشجویان با نوارهای سبز و قرمز، جمله‌های «من زینبی ام» و حدیث «انا من حسین» را به صورت گِره‌های متوالی بر صفحه‌ای سیاه‌رنگ خلق کردند. گِره‌ها در این اثر،

استعاره‌ای از پیوستگی امت اسلامی و استمرار پیام عاشورا در زمانه معاصر بودند. رنگ سبز به معنای امید، حیات و انتظار ظهور و رنگ قرمز نماد شهادت و پایداری در راه حق است. دانشجویان از طریق این تجربه، مفهوم «هنر جمعی» و «تجلی ایمان در عمل هنری» را به صورت عینی درک کردند.

تصاویر (۱۸ و ۱۹): تابلوی گره‌های سبز و قرمز (من زینبی ام / انا من حسین)،

میدان انتظار ایستگاه مترو میدان حضرت ولیعصر (عج)، ۱۴۰۰

(یک گروه متشکل از ۵ دانشجو)

تمرین ۷: تابلو اهدای حضرت علی اصغر (ع) به حضرت زینب (س)

در این تمرین که با همکاری معاونت فرهنگی-اجتماعی متروی تهران در سال ۱۴۰۱ اجرا شد و به مدت دو ماه (ماه‌های محرم و صفر) در این ایستگاه به تماشای عموم گذاشته شد، بازنمایی لحظه‌ای از واقعه عاشورا با نگاهی تأمل برانگیز و احساسی انجام شد. دانشجویان با تمرکز بر نقش زن در روایت عاشورا، تصویری از انتقال حضرت علی اصغر (ع) به حضرت زینب (س) را خلق کردند که تلفیقی از حس مادرانه، فداکاری و ایمان به مشیت الهی است.

این تمرین به دانشجویان نشان داد که چگونه می‌توان با بهره‌گیری از روایت‌های دینی و اسطوره‌ای، پیام‌های معنوی را در قالب هنری و فضایی منتقل کرد.

تصویر (۲۰): تابلوی اهدای حضرت علی اصغر (ع) به حضرت زینب (س)،

میدان انتظار ایستگاه مترو میدان حضرت ولیعصر (عج)، ۱۴۰۰

(یک گروه متشکل از ۴ دانشجو)

۶. نتیجه‌گیری

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که آموزش معماری زمانی اثربخش و هویت‌ساز خواهد بود که با رویکرد الهی و تربیتی همراه شود. تمرین دیوارنگاره‌های الهی، به‌عنوان بستری آموزشی، می‌تواند دانشجویان را با مفاهیم قدسی آشنا سازد و در شکل‌گیری نگرش‌های عمیق معنوی و فرهنگی نقش‌آفرین باشد. پیشنهاد می‌شود این الگو در سایر دروس طراحی نیز مورد استفاده قرار گیرد.

درنهایت، برای ارتقای کیفیت تدریس با رویکرد الهی-فرهنگی می‌توان راهکارهای عملی ارائه داد، از جمله:

۱. طراحی تمرین‌ها و پروژه‌های عملی با محوریت مفاهیم معنوی و ارزشی؛
۲. ایجاد فضایی برای بحث و تبادل نظر دانشجویان درباره مفاهیم الهی و فرهنگی در معماری؛

۳. استفاده از نمونه‌های واقعی آثار معماری اسلامی و تحلیل عناصر الهی در آنها؛

۴. ارزیابی و بازخورد مستمر از دانشجویان برای بهبود فرآیند یادگیری.

۷. راهکارها

در این بخش پیشنهادهای اجرایی، پژوهشی و مهارتی به شرح زیر ارائه می‌شود:

۱-۷. راهکارهای اجرایی

- ادغام آموزش طراحی با ارزش‌های معنوی و الهی در برنامه‌های درسی دانشگاه‌ها.
- تولید محتوا با تأکید بر ارزش‌ها و اصول اسلامی مرتبط با رشته معماری.
- ایجاد پروژه‌های عملی مشابه دیوارنگاره‌ها و محیط‌های معنوی برای ارتقای حیات طیبه دانشجویان.
- طراحی پروژه‌های آموزشی با محوریت مفاهیم توحیدی.

۲-۷. راهکارهای پژوهشی

- بررسی تأثیر آموزش با جهت‌گیری الهی بر رفتار اخلاقی و تصمیم‌گیری حرفه‌ای دانشجویان.
  - گسترش مطالعات به محیط‌های آموزشی و فرهنگی دیگر برای سنجش عمومیت نتایج.
  - ترغیب اساتید به پژوهش‌های اسلامی.
  - تشویق اساتید به تولید علم اسلامی.
  - آموزش اسماء الحُسنى به‌عنوان منبع الهام طراحی.
  - استفاده از آیات قرآن در تحلیل و نقد معماری.
- ### ۳-۷. راهکارهای مدیریتی و مهارتی
- سیاست‌گذاری آموزش با رویکرد اسلامی.

- سیاست‌گذاری تربیت اسلامی از طریق آموزش.
  - آموزش اساتید و مربیان برای ترکیب ارزش‌های اسلامی با مهارت‌های فنی و خلاقیت.
  - معرفی پژوهشگران برجسته در زمینه تحقیقات اسلامی.
  - تقویت ارتباط میان اساتید معماری و متخصصان علوم اسلامی.
  - برگزاری کارگاه‌های عملی و تمرین‌های گروهی با محوریت هدایت معنوی و هنری.
- در انتها در جدول زیر مفهوم محوری، عناصر بصری و تأثیر آموزشی و معنایی برای هر تمرین به‌طور خلاصه ارائه شده است.

جدول (۴): مفهوم محوری، عناصر بصری و تأثیر آموزشی و معنایی تمرین‌های اجرا شده

ردیف	عنوان تمرین	مفهوم محوری	عناصر بصری	تأثیر آموزشی و معنایی
۱	دیوارنگاره شمسه پرتوی جاودان شهدای جنگ ۱۲ روز ۱۴۰۴	پایداری، استقامت، نور و هدایت	فرم‌های سربرافراشته، نور مرکزی، مصالح آینه و کاشی و چوب	تجربه طراحی مفهومی از قهرمانی و ایثار در فضاهای دانشگاه
۲	دیوارنگاره گره چینی نقوش شمسه با استفاده از هنر نخ و میخ	پیوند هندسه مقدس با زیبایی‌شناسی الهی	خوشنویسی آیات و احادیث، خطوط سفید بر زمینه آبی	ایجاد حس آرامش و تمرکز و تلفیق هنر با ایمان.
۳	دیوارنگاره مکعب‌های نقوش هندسی مزین به اسماء الحسنی	- تجلی صفات الهی در نظم هندسی - یادآوری حضور خداوند در فضاهای آموزشی	مکعب‌های هندسی، نقوش شمسه، رنگ زرد و سفید	درک تجربی مفاهیم توحیدی و اسماء الحسنی الهی از طریق فرم و نور.

ردیف	عنوان تمرین	مفهوم محوری	عناصر بصری	تأثیر آموزشی و معنایی
۴	پازل ۴۰ قطعه‌ای از سلام بر امام حسین (ع)	شهادت، و استمرار پیام عاشورا	قطعات پازل مزین به احادیث	آشنایی با آیات و احادیث مرتبط با عاشورا و قیام امام حسین (ع) و سرِ اعداد مقدس
۵	لاله‌های شیشه‌ای از عاشورا تا ظهور	شهادت، استمرار ایمان، انتظار ظهور	لاله‌های شیشه‌ای قرمز، چیدمان دایره‌ای	درک سیر تاریخی عاشورا تا ظهور و تمرکز بر معناگرایی در فرم.
۶	تابلوی گره‌های سبز و قرمز (من زینبی ام / آنا من حسین)	پیوستگی امت اسلامی و استمرار پیام عاشورا	نوارهای سبز و قرمز، زمینه سیاه	درک نقش هنر جمعی در انتقال ایمان و تعهد اجتماعی.
۷	تابلو اهدای حضرت علی‌اصغر (ع) به حضرت زینب (س)	فداکاری، ایمان، نقش زن در عاشورا	ترکیب تصویر و فرم انسانی، رنگ‌های ملایم	پیوند احساس، عقل و ایمان در طراحی دینی.

کتابنامه

* قرآن کریم.

* نهج البلاغه. ۱۳۷۸. محمد دشتی. تهران: انتشارات بقیه الله.

۱. ابن عربی، محیی‌الدین. ۱۳۸۳. کشف المعنی عن سیر اسماء الحُسنى. قم: انتشارات آیت اشراق.
۲. بلخاری، حسن. ۱۳۹۲. حکمت هنر اسلامی. تهران: انتشارات سروش.
۳. بیگ‌زاده-شهرکی، حمیدرضا؛ کاظم مندگاری؛ روح‌الله مروتی؛ اباذر مهرعلی؛ محسن نیازی. ۱۴۰۰. جهت‌گیری الهی-فرهنگی در تدریس رشته معماری. چ ۱. قم: دفتر نشر معارف.
۴. ثقفی، محمودرضا؛ فرهنگ مظفر و سیدمحسن موسوی. ۱۳۹۴. «بررسی تأثیر روش آموزش مشارکت مستقیم استاد و دانشجو بر فرایند یادگیری در درس مقدمات طراحی معماری». دوفصلنامه مرمت و معماری ایران. ۵(۱۰).
۵. حُرّ عاملی، محمدبن حسن. ۱۴۰۹ ق. وسائل الشیعه. ج ۱۱. قم: آل‌البیت.
۶. رستمی، نرگس و سارا شفیعی. ۱۳۹۹. «تحلیل کاربرد نقوش هندسه اسلامی در طراحی معماری معاصر». نشریه هنرهای اسلامی. ۸(۲): ۱۱-۲۸.
۷. سلطانی، زهرا. ۱۳۹۴. «نقش ارزش‌های اسلامی در آموزش طراحی معماری». فصلنامه هویت شهر. ۹(۲): ۴۵-۵۸.
۸. شجاعی، محمد. ۱۳۸۴. اسماء الحُسنى. تهران: انتشارات سروش.
۹. شریعت‌نژاد، علی و عبدالله ساعدی. ۱۴۰۳. «شناسایی و تحلیل عوامل کلیدی موفقیت در تدریس با جهت‌گیری الهی و فرهنگ اسلامی در دانشگاه‌های کشور». فصلنامه علمی تربیت اسلامی. ۱۹(۴۷).

۱۰. شنکایی، مرضیه. ۱۳۸۱. بررسی تطبیقی اسمای الهی. تهران: انتشارات سروش.
۱۱. صالحی، محمد و علی محمدی. ۱۴۰۰. «بررسی نقش ارزش‌های الهی در آموزش هنر و معماری اسلامی». فصلنامه تعلیم و تربیت اسلامی. ۱۲ (۴): ۲۳-۴۵.
۱۲. صدر، مریم. ۱۴۰۰. «کاربست مفاهیم معنوی در طراحی فضاهای آموزشی». مجله مطالعات معماری اسلامی. ۱۲ (۴): ۶۳-۸۱.
۱۳. کریمی، فاطمه. ۱۴۰۱. «نقش اسماء الحسنی در تقویت هویت دینی در آموزش عالی». پژوهش در تعلیم و تربیت دینی. ۶ (۳)، ۷۵-۹۳.
۱۴. کلینی، محمد بن یعقوب، ۱۳۹۵. الکافی. ج ۱. ترجمه عباس به‌نژاد. تهران: انتشارات آرایه.
۱۵. مطهری، مرتضی. ۱۳۸۲. مجموعه آثار. ج ۳. تهران: انتشارات صدرا.
۱۶. _____ . ۱۳۸۶. انسان و ایمان. تهران: انتشارات صدرا.
۱۷. معین‌مهر، صدیقه. ۱۳۹۷. بنیان‌های حیات پایدار در معماری محله. انتشارات جهاد دانشگاهی قزوین.
۱۸. مظفر، فرهنگ؛ عبدالحمید نقره‌کار؛ مهدی حمزه‌نژاد و صدیقه معین‌مهر. ۱۳۹۶. «معناشناسی حیات و سرزندگی در آموزه‌های اسلامی و بررسی تأثیر آن در محله». فصلنامه قطب علمی معماری اسلامی. (۱)۵.
۱۹. مجلسی، محمدباقر. ۱۳۶۶. بحار الانوار. ج ۷. تهران: انتشارات اسلامیه.
۲۰. موسوی، مهدی. ۱۳۹۸. «آموزش طراحی با الهام از مفاهیم اسماء الحسنی در مدارس هنر». مجله تعلیم و تربیت اسلامی. ۹ (۲): ۲۷-۴۵.
۲۱. نادری، فرزانه. ۱۴۰۰. «تحلیل تأثیر نقوش هندسی در پرورش خلاقیت دانشجویان معماری». پژوهش هنر. ۱۲ (۳): ۴۱-۶۰.

۲۲. نقره‌کار، عبدالحمید. ۱۳۸۷. *درآمدی بر هویت اسلامی در معماری و شهرسازی*. تهران: دفتر معماری و طراحی شهری، وزارت مسکن و شهرسازی، شرکت طرح و نشر پیام سیما.
۲۳. _____ . ۱۴۰۱. *حکمت اسلامی در خلق آثار هنری معماری و شهرسازی*. انتشارات صداوسیما جمهوری اسلامی ایران.
۲۴. نقره‌کار، سلمان و صدیقه معین‌مهر. ۱۳۹۹. «پیشنهاد راهکارهایی برای اثربخشی "آموزه‌های اسلامی بر دروس رشته معماری" نمونه موردی: دروس مقدمات طراحی معماری براساس چهار رویکرد مصوّب شورای تحولِ شورای عالی انقلاب فرهنگی (اسلامی‌سازی، بومی‌سازی، کارآمدی و روزآمدی)». *فصلنامه قطب علمی معماری اسلامی*. ۸(۳).
25. Ahmad, R., Khan, N., & Yusuf, A. 2024. "Transformative learning through divine-oriented architecture studios: Spirituality as a catalyst for creativity". **Journal of Architectural Education and Research**, 12(4), 301–317. <https://doi.org/10.1080/aae.2024.0123>.
26. Ahsani, M., Ismail, S. B., Fallah, S. N., & al-Ameen, A. 2024. "The Relationship Between Islamic Principles and Architectural Sacredness in Islam". **Journal of Islamic Architecture**, 8(2). ResearchGate.
27. Ardalan, Nader, & Bakhtiar, Laleh. 1973. **The sense of unity: The Sufi tradition in Persian architecture**. University of Chicago Press.
28. Basha, S. 2019. "Teaching architecture inspired by the Qur'an in Islamic universities: A study on faith-based design pedagogy in Malaysia and Indonesia". **Procedia-Social and Behavioral Sciences**, 234: 232-239. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2019.02.123>.
29. Baydoun, Z.; Shariman, T.P.N.b.T.; Baydoun, R.; Adam, M. 2024. Placement Principles of Islamic Calligraphy in Architecture. **Buildings**, 14(7), 2025. <https://doi.org/10.3390/buildings14072025>.
30. Burckhardt, T. 1976. **Art of Islam: Language and Meaning**. London: World of Islam Festival Publishing.
31. Chittick, William C. 1989. **The Sufi path of knowledge: Ibn al 'Arabi's metaphysics of imagination**. State University of New York Press.

32. Critchlow, Keith. 1976. **Islamic patterns: An analytical and cosmological approach**. Thames & Hudson.
33. Farahani, L. 2021. "Integration of Islamic aesthetics in modern design studios: A qualitative approach to spiritual learning in architecture." **Archnet-IJAR: International Journal of Architectural Research**, 15(2): 211-226. <https://doi.org/10.1108/ARCH-12-2020-0291>.
34. Grabar, Oleg. 2006. **The formation of Islamic art**. Yale University Press.
35. Hillenbrand, Robert. 1994. **Islamic architecture: Form, function, and meaning**. Edinburgh University Press.
36. Hosseini, S., & Alavi, M. 2023. "Sacred geometry in contemporary architectural curricula: A qualitative content analysis of Islamic design education". **Journal of Design and Built Environment**, 23(1): 95-110. <https://doi.org/10.22452/jdbe.vol23no1.6>.
37. Karim, N., & Aziz, F. 2020. "Faith-based learning frameworks in design education: Integrating spirituality and creativity in architectural pedagogy." **International Journal of Built Environment and Sustainability**, 7(1): 45-56. <https://doi.org/10.11113/ijbes.v7.n1.378>
38. Nasr, S. H. 1987. **Islamic Art and Spirituality**. Albany: State University of New York Press.
39. Nasser, N. 2022. **Sacred Geometry: The Spiritual Meaning of Islamic Architectural Technologies**, London: One Design Studio.
40. Nasser, N. 2022. "Beyond the Veil of Form: Developing a Transformative Approach toward Islamic Sacred Architecture". **Religions**, 13(3): 190. <https://doi.org/10.3390/rel13030190>.
41. Rahman, M., & Omar, M. 2018. "Spiritual spaces and learning in architectural education: An exploratory study of Islamic architecture schools." **Journal of Islamic Architecture**, 5(3): 115-128. <https://doi.org/10.18860/jia.v5i3.5524>.
42. Shirazi, M. R. 2022. "Reconsidering spiritual pedagogy in architectural education: Toward contemplative design thinking." **Frontiers of Architectural Research**, 11(3): 412–425. <https://doi.org/10.1016/j.foar.2021.12.003>.
43. Suhaemi, A. 2017. "Sociological Orientation of Islamic Education Perspective of the Quran." **Quran and Hadith Studies**, 6(2): 91.